

**Հայ աշխատավորուհիների գործունեությունը թիկունքում Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941-1945 թթ.)\***

**Էդիկ Մինասյան**

**Բանալի բառեր՝** հայ կանայք, աղջիկներ, արդյունաբերական ձեռնարկություն, պաշտպանական ֆոնդ, կոլտնտեսային դաշտեր, թիկունք, տաք հագուստ, սպիտակեղեն, ծանրոց, տնտեսուհի, ֆաբրիկա, վարպետ:

Պատերազմը ստիպեց թիկունքի աշխատանքը վերակառուցել ռազմական ձևով, ստեղծել ռազմական հզոր տնտեսություն՝ ռազմաճակատի պահանջներն անընդմեջ ապահովելու համար: Ռազմաճակատը և թիկունքը միավորվեցին որպես միասնական անխորտակելի ուժ:

Համաժողովրդական, տիտանական պայքարի մեջ իր արժանի բաժինն ունի խորհրդային կինը: Հայրենական պատերազմի դաժան օրերին խորհրդային կինը ցույց տվեց իր անսահման հայրենասիրությունը, իր ուժը, հոգու կորոպն ու արիությունը: Հայ կանայք և աղջիկները ոչ միայն համալրեցին խորհրդային բանակի, ռազմաօդային և ռազմածովային նավատորմերի և հակաօդային պաշտպանության միավորումների շարքերը, խորհրդային զինված ուժերի կազմում մարտնչեցին որպես տանկիստներ, կապավորներ, հրետանավորներ, օդաչուներ և հատկապես որպես բժշկասանիտարական աշխատողներ, այլև թիկունքում՝ արդյունաբերական ձեռնարկություններում, տրանսպորտում, կոլտնտեսային դաշտերում, լուսավորության, առողջապահության, արվեստի և կուլտուրայի բնագավառներում փոխարինեցին տղամարդկանց և աշխատանքային սխրագործություններով իրենց լուծման ներդրեցին հաղթանակի մեծ գործում:

Հայրենական պատերազմի առաջին իսկ օրից խորհրդային բանակին և ճակատայինների ընտանիքներին ցույց տրվող օգնությունն ընդունեց համաժողովրդական բնույթ:

Հանրապետությունում մեծ աշխատանք տարվեց աշխատավորների շրջանում՝ պաշտպանական ֆոնդեր ստեղծելու, բնակչության նվիրատվությունները լրացուցիչ կերպով համաժողովրդական պատերազմի կարիքներին տրամադրելու ուղղությամբ:

Պաշտպանության զանազան ֆոնդերի ստեղծման գործում իրենց նվիրատվություններով ակտիվ մասնակցություն ունեցան հանրապետության հայ և այլազգի հայրենասեր կանայք:

Երևան քաղաքի Կիրովյան շրջանի տնային տնտեսուհիների և աշխատավորուհիների նախաձեռնությամբ է ստեղծվել «Երևանի հայրենասիրուհի» մարտական էսկադրիլիա կառուցելու ֆոնդը: Իրենց խնայողություններից նրանք պետքանկ են մուծել 554000 ռուբլի և 265775 ռուբլու փոխառության պարտատոմս: Այդ նախաձեռնությունը խանդավառությամբ է ընդունվել մայրաքաղաքի աշխատավորուհիների և տնային տնտեսուհիների կողմից, որոնք այդ նպատակի համար հավաքել են մոտ 4 միլիոն ռուբլի<sup>[1]</sup>:

Սպանդարյանի շրջանի տնային տնտեսուհիների առաջարկով քաղաքի Լենինյան, Օրջոնիկիձեի և Կիրովյան շրջանների աշխատավորները և տնային տնտեսուհի-

\* Հոդվածն ընդունվել է 03.03.20:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.թ., պրոֆեսոր Ա. Վարդանյանը: 11.03.20:

ները հավաքել են 135214 ռուբլի և 34785 ռուբլու արժողությամբ պարտատոմս՝ «Հայրենասեր տնային տնտեսուհի» մարտական ինքնաթիռ կառուցելու համար[2]:

«Երևանի հայրենասիրուհի» և «Հայրենասեր տնային տնտեսուհի» մարտական ինքնաթիռների կառուցման նախաձեռնողներն արժանացել են պաշտպանության պետական կոմիտեի շնորհակալությանը: Սպանդարյանի շրջանի տնային տնտեսուհիների խնդրանքով «Հայրենասեր տնային տնտեսուհի» մարտական ինքնաթիռը տրամադրվել է Խորհրդային Միության հերոս, բանակի գեներալ Հ. Բաղրամյանի հրամանատարությամբ գործող Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատին [3]: Այս կապակցությամբ Սպանդարյանի շրջանի տնային տնտեսուհիները Հ. Բաղրամյանին ուղարկած նամակում գրել են.

«Թանկագին ընկեր Բաղրամյան,

Թող այդ ինքնաթիռն ամեն վայրկյան հիշեցնի դեպի մեր հայրենիքն ունեցած սիրո և նվիրվածության մասին, կրակի հեղեղ թափի գերմանաֆաշիստական զավթիչներին գլխին:

Թող այդ ինքնաթիռը համարձակ ճախրի և ազատության լույսի ճառագայթներ տարածի Ձեզ այնքան կարոտով սպասող մայրերի, քույրերի, կանանց ու երեխաների վրա:

...«Հայրենասեր տնային տնտեսուհի» մարտական ինքնաթիռը հանձնեցեք քաջերից մեկին, որ Ձեր օրինակով բազմապատկի սովետական մեծ ժողովրդի փառքը: Մենք սպասում ենք այն երջանիկ օրվան, երբ Դուք հաղթանակից հետո նորից ոտք կդնեք Ձեր հայրենական օջախը՝ արևային Հայաստան, այն ժամանակ Ձեր հպարտ ճակատին կդրոշմենք մեր մայրական ջերմագին համբույրները» [4]:

Պատերազմի սկզբում չթուլացող քայլերով լայն ծավալ է ընդունել Կարմիր բանակի համար տաք հագուստ ձեռք բերելու՝ Հայ կանանց հայրենասիրական շարժումը: Հայ ժողովուրդը, ոչինչ չխնայելով, խորհրդային բանակի մարտիկներին օգնել է տաք հագուստով և անընդմեջ ռազմաճակատ է առաքել նվեր-ծանրոցներ: Այսպես՝ միայն Երևանում Կարմիր բանակի մարտիկների համար 1941-1945 թվականներին հավաքվել է 132 հազար կտոր տաք հագուստ[5], իսկ Լենինական քաղաքի աշխատավորությունը հավաքել և ռազմաճակատ է ուղարկել մոտ 120 հազար կտոր տաք հագուստ և սպիտակեղեն [6]: Բացի այդ՝ տասնյակ վագոններով նվերներ են ուղարկվել Հայկական 89-րդ «Թամանյան», Վորոշիլովի անվան 76-րդ, 51-րդ գվարդիական, 409-րդ կիրովոգրադյան, 15-րդ ստալինգրադյան դիվիզիաներին, Սևծովյան նավատորմին և այլ զորամասերի մարտիկներին ու սպաներին:

Հանրապետության կոլտնտեսային, հատկապես գյուղական կանայք մինչև 1943 թվականը հայրենիքի պաշտպաններին ուղարկել են մեկ միլիոն կտոր տաք հագուստ, 3 գնացք նվերներ և 128 հազար անհատական ծանրոց:[7]

Պատերազմի տարիներին կառուցվել և շահագործման են հանձնվել բազմաթիվ գործարաններ, որոնք ունեին պաշտպանական նշանակություն: Շարք են մտել Երևանի էլեկտրամեքենաշինական, էլեկտրասարքավորումների, ավտոդողերի, կոմպրեսորների, կաբելի, ժամացույցի, շարժիչների վերանորոգման, գյուղատնտեսական գործիքների գործարանները: Շահագործման են հանձնվել նաև Ալավերդու ծծմբաթփի, Ստեփանավանի գուլպայի, Շահումյանի շրջանի «Կարմիր ջուլիակ» գործվածքային, Կիրովականի մորթումուշտակի, Լենինականի ներկի, Նոր Խարբերդի մանածագործական, Արաբկիրի գործվածքային, Հոկտեմբերյանի (այժմ՝ Արմավիր) պահածոների գործարանները, արտելները և ցեխերը: Պատերազմի դժվարին պայմաններում ձեռնարկվել են նոր խոշոր օբյեկտների՝ Սևանի ստորերկրյա հիդրոէլեկտրակայանի, Քանաքեռի այլումինի, Պոլիվինիլացետատի և այլ գործարանների կառուցման աշխատանքները: Շարունակվել են Քաջարանի պղնձամոլիբդենային կոմբինատի, Սպիտակի շաքարի,

Շանշադինի ֆերմենտացիոն, Աշտարակի «Խերես» գինու, Արզնիի ապակե տարայի, Թումանյանի հրակայուն աղյուսի գործարանների շինարարությունները: [8]

1942 թվականին ավարտվել է արդյունաբերության վերակառուցումը՝ ռազմաճակատի պահանջներին համապատասխան: Այդ ժամանակաշրջանում հանրապետության արդյունաբերական ձեռնարկությունները յուրացրել են ավելի քան 250 նոր տեսակի արտադրանքի թողարկումը: [9]

Հանրապետության ծանր արդյունաբերությունը գերազանցապես աշխատել է ռազմաճակատի աճող պահանջները բավարարելու համար: Մեքենաշինության ձեռնարկությունների արտադրանքի մեջ զգալիորեն բարձրացել է ռազմական արտադրանքի տեսակարար կշիռը: Մեքենաշինական ձեռնարկությունները թողարկել են արկեր, ականներ, զանազան պահեստամասեր և այլն:

Հանրապետության արտադրական ձեռնարկություններից ռազմաճակատ են մեկնել շատ բանվորներ: Ստեղծված պայմաններում հրատապ խնդիր է դարձել կադրերի պատրաստումը: Արտադրության մեջ ներգրավվել են նոր կադրեր, մեծ թվով կանայք և աղջիկներ, որոնց մեծ մասը մինչև պատերազմը չէր աշխատել: Նրանք փոխարինել են իրենց հարազատներին արդյունաբերության մեջ, տրանսպորտում և այլուր:

Բազմաթիվ աղջիկներ, ավարտելով միջնակարգ դպրոցը և թողնելով բարձրագույն ուսում ստանալու ցանկությունները, մտել են ձեռնարկություններ և արագորեն յուրացրել որևէ մասնագիտություն: Դա բարձր հայրենասիրության լավագույն արտահայտություն էր: Հայաստանի կանայք, աղջիկներն ու պատանիները, որոնք մեծ սիրով փոխարինել են ռազմաճակատ մեկնածներին, հանդես են բերել աշխատանքային մեծ եռանդ, ջանասիրություն, հերոսություն և բարձր հայրենասիրություն: Նրանք գիտակցել են, որ առանց թիկունքում կազմակերպված ու անխափան աշխատանքի, բանվորների, գյուղացիների, մտավորականության հերոսական ջանքերի անհնարին է հաղթանակը, ուստի ամեն կերպ ձգտել են արագորեն տիրապետել արտադրության տեխնոլոգիային, դառնալ որակյալ կադրեր, ժամանակին և բարձրորակ արտադրանք տալ հայրենիքին:

1941 թվականի հունիսին Երևանի արտադրական ձեռնարկություններում աշխատող մի խումբ կանայք բաց նամակով դիմել են Հայաստանի բոլոր կանանց՝ հայրենիքի պաշտպանության գործը թիկունքում ամրապնդելու և իրենց աշխատանքով խորհրդային բանակին օգնելու նպատակով [10]:

Այդ նամակում նրանք գրել են. «...Այժմ հասել է ժամը, երբ մեր երկրի բոլոր կանայք պետք է մեկ մարդու նման դուրս գան պայքարի, գործարանում թե կոլխոզում, հիմնարկում թե ֆրոնտում, զենքը ձեռքին՝ օգնեն Կարմիր բանակին՝ գազազած ֆաշիզմին մինչև վերջը ջախջախելու համար:

Դեպի դազգահներ, դեպի մեքենաներ, դեպի զենք: Փոխարինենք մեր ամուսիններին, մեր եղբայրներին, և եթե երկիրը պահանջի, նրանց հետ կողք կողքի դիրքեր մեկնենք: Քեզ, հայրենիք, երդվում ենք, որ ո՛չ մի օր, ո՛չ մի ժամ, ո՛չ մի րոպե մեր հայրենիքը չպիտի զգա իր որդիների բացակայությունը, նողկալի թշնամին պիտի ջնջվի երկրի երեսից մի անգամ և ընդմիշտ» [11]:

Նույնպիսի բովանդակությամբ նամակով հանդես են եկել նաև Լենինականի (Գյումրի) մանարան գործարանի կին աշխատողները:

Երևանի և Լենինականի աշխատավորուհիների դիմում-կոչերը լայն արձագանք են գտել հանրապետության արդյունաբերական ձեռնարկություններում, ինչպես նաև տնային տնտեսուհիների լայն շրջաններում:

Ի պատասխան այդ դիմումների Երևանում տեղի ունեցած հակաֆաշիստական ցույցի մասնակից կանայք իրենց կամքը, պատրաստականությունն են հայտնել փոխարինելու ռազմաճակատ մեկնած հարազատներին, բարձրացնելու աշխատանքի

արտադրողականությունը, կատարելու և գերակատարելու ռազմաճակատի պատվերները, օգնելու խորհրդային բանակին, ապահովելու մեր հաղթանակը թշնամու դեմ:

«Մենք Հայաստանի կանայք,– ասել է իր ելույթում ցույցի մասնակից Գ. Դուրինյանը,– պետք է ետ չմնանք մեր երկրի սիրտ մեծ Մոսկվայի և Լենինի քաղաքի գործարաններում իրենց զավակներին, եղբայրներին, ամուսիններին փոխարինող կանանցից, չխնայենք մեր ուժերը, եթե հարկ լինի և կյանքը Կարմիր բանակի թիկունքը է՝ ավելի ամրացնելու համար»[12]:

Հայրենական պատերազմի առաջին օրերին Երևանի Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանից մեծ թվով բանվոր-ծառայողներ են մեկնել ռազմաճակատ: Նրանց փոխարինելու են եկել տասնյակ երիտասարդ հայ կանայք: Փոխարինելով ռազմաճակատ մեկնած ամուսնուն՝ **Ալփիկ Սմբատյանը** կարճ ժամանակամիջոցում որակավորվել և դարձել է երկրորդ կարգի խառատ: Որպես առաջավոր բանվորուհի՝ նա ընդունվել է «Կոմունիստական կուսակցության» շարքերը: **Լենա Դավթյանը** միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո ընդունվել է որպես աշակերտ և հետագայում դարձել որակյալ խառատ[13]:

Պատերազմի առաջին օրերին Երևանի մակարոնի ֆաբրիկա է եկել **Պայծառ Բաղդասարյանը**: Կարճ ժամանակամիջոցում առաջավոր բանվորուհին դարձել է բրիգադավար:

Հայրենիքը պաշտպանելու համար Երևանի պահածոների գործարանի բազմաթիվ բանվորներ և ծառայողներ կամավոր համալրել են Կարմիր բանակի շարքերը: Շուտով նրանց փոխարինելու են եկել գործին անծանոթ տնային տնտեսուհիներ: Կանայք ստանձնել են նաև գործարանի հակահիդրոէկային պաշտպանության գործը՝ փոխարինելով մոբիլիզացիայի ենթարկված տղամարդ իրշեջներին:

Պատերազմի առաջին օրերին Երևանի տրամվայի պարկից Կարմիր բանակ մեկնած վագոնավարներին փոխարինելու համար աշխատանքի է ընդունվել 28 տնտեսուհի[14]:

Երբ Շուշիի Գրիգորյանի տղան մեկնել է ռազմաճակատ, նա աշխատանքի է անցել Լենինականի տրիկոտաժի ֆաբրիկայում: Նա որակավորվել, դարձել է արտադրության առաջավոր [15]:

1941 թվականի հունիսի 23-ին Ղափանի շրջանում շատ հայուհիներ, այդ թվում՝ երիտասարդ աղջիկներ, հանքային կոմբինատի վարչությանը խնդրել են Կարմիր բանակ մեկնածների փոխարեն իրենց ընդունել աշխատանքի՝ հայտնելով, որ կարող են և կկատարեն ամեն մի աշխատանք՝ գազազած թշնամուն հաղթելու համար:

Պատերազմի սկզբնական շրջանում Ղափանի պղնձի հանքերում և հարստացուցիչ ֆաբրիկայում աշխատանքի են անցել տասնյակ կանայք: Նրանցից ոմանք դարձել են վարպետներ [16]:

Բանակ է մեկնել Ղափանի պղնձահանքային կոմբինատի վագոնավար Սուրեն Համբարձումյանը: Նույն հանքում սկսել է աշխատել նրա կինը՝ **Սաթիկ Համբարձումյանը**, սկզբում՝ որպես պայթեցնողի օգնական, իսկ հետո՝ որպես ինքնուրույն պայթեցնող: Ս. Համբարձումյանի փնջային պայթեցման ռացիոնալիզատորական առաջարկը ներդրվել է հանքերում: Նա իր առաջադրանքները կատարել է 150-160 %-ով: Անվանի լեռնագործի անբասիր աշխատանքը բարձր է գնահատվել խորհրդային իշխանության կողմից: Նա պարգևատրվել է «Պատվո նշան» շքանշանով[17]:

Ս. Համբարձումյանի նման բազմաթիվ կանայք են աշխատել Ղափանի հարստացուցիչ ֆաբրիկայում: Այսպես՝ **Ա. Հովհաննիսյանը**, **Հ. Սարգսյանը**, **Է. Ղազարյանը** գործարանի ղեկավարությանը խնդրել են իրենց հանձնարարել այլ ցեխերի ղեկավարումը, որոնք մինչ այդ զլխավորել են բանակ մեկնած բանվորները: Նրանց խնդրանքը հարգվել է: Ցեխերը արժանազրել են բարձր ցուցանիշներ:

Մոսկվայի հերոսական պաշտպանության օրերին Երևանի, Լենինականի, Կիրովականի, Ղափանի, Ալավերդու արտադրական ձեռնարկությունների բանվորների ու ծառայողների աշխատանքային նշանաբանն էր՝ աշխատել էլ ավելի լավ և արտադրողաբար, ամեն կերպ ուժեղացնել ռազմաձակատին ցույց տրվող օգնությունը, լինել կարգապահ, տոկուն և աջալուրջ:

Արտադրության մեջ կանանց ներգրավումն ընդունել է մշտական բնույթ: Եթե մինչև պատերազմը արտադրական ձեռնարկություններում կանայք տոկոսային հարաբերությամբ զգալիորեն ետ են մնացել տղամարդկանցից, ապա պատերազմի տարիներին նրանց տեսակարար կշիռը զգալիորեն մեծացել է՝ 1942 թվականին հասնելով 54,4 %-ի [18]: 1943 թվականի առաջին կիսամյակում Լենինյան շրջանի արտադրական ձեռնարկություններում աշխատող կանայք կազմել են բոլոր աշխատողների ավելի քան 40 %-ը:

Կիրովի անվան գործարանում աշխատել են ավելի քան 700 կանայք, որոնց մեծ մասը արտադրություն են եկել պատերազմի օրերին: Հունիսի մեկը ներառյալ այդ գործարանում կանայք կազմել են բոլոր բանվորների 42,2 %-ը: Ծխախոտի գործարանում կանայք կազմել են բոլոր բանվորների 67,1, տետրակի գործարանում՝ 77,9, կաշվի գործարանում՝ 52,6%-ը [19]:

Զեթ-օձառ կոմբինատում, պահածոների, մակարոնի, ապակե տարայի գործարաններում աշխատող բանվորների բացարձակ մեծամասնությունը կազմել են կանայք:

Երկու տարվա ընթացքում (1941-1943) սննդարդյունաբերության մեջ կանանց տեսակարար կշիռը 32.2 %-ից բարձրացել է 51.4 %-ի, իսկ տեքստիլ արդյունաբերության մեջ համապատասխան ցուցանիշներն էին 53.3 և 93.9 % [20]:

Կանայք արտադրական ձեռնարկություններ էին գալիս ինքնաբուխ, բարձր գիտակցությամբ և հայրենասիրական բարձր զգացումով:

Հայրենական պատերազմի վերջին տարում Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական տնտեսության մեջ (առանց գյուղատնտեսության) աշխատում էր 65 հազարից ավելի կին, որը կազմում է բանվորների և ծառայողների ընդհանուր թվի 43.8 %-ը [21]:

Խորհրդային Միության, ինչպես նաև Հայաստանի արդյունաբերության մեջ աշխատող կանայք ուժերի մեծ լարումով, քաջաբար են տարել պատերազմական ժամանակաշրջանի դժվարություններն ու փորձությունները:

Հանրապետության աշխատավոր կանայք, ամենադժվարին տեղամասերում՝ ֆաբրիկաներում, գործարաններում, հանքերում, երկաթուղում փոխարինելով տղամարդկանց, մեծ օգնություն են ցույց տվել հայրենիքին և խորհրդային բանակին:

Պատերազմի տարիներին արտադրություն եկած նոր կադրերը, գլխավորապես կանայք, որակավորման խիստ կարիք էին զգում: Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունում կազմակերպվել են տեխուսուցման խմբակներ, աճել է կարճատև դասընթացների ցանցը: Արտադրություն եկած նոր կադրերն իրենց որակավորումը բարձրացրել են ֆաբրիկա-գործարանային ուսումնարաններում, ինչպես նաև անհատական ուսուցման միջոցով:

1941 թվականի հուլիսից մինչև 1943 թվականի վերջը Երևան քաղաքի Լենինյան շրջանում տարբեր մասնագիտությունների որակավորում է ձեռք բերել 1833 կին [22]: Տեխնիկական ուսուցման ցանցում որակավորում է ստացել 1363 բանվորուհի [23]:

Երևանի Օրջոնիկիձեի շրջանի արդյունաբերական ձեռնարկությունների կողմից կազմակերպված դասընթացներում իրենց որակավորումը բարձրացրել է 2271 մարդ, որի մոտավորապես կեսը կանայք էին [24]:

1941 թվականին Ս. Մ. Կիրովի անվան գործարանում անհատական և բրիգադային ուսուցման միջոցով որակավորվել է 90 բանվորուհի, 1942 թվականին՝ 390, իսկ 1943 թվականին՝ 5 ամսվա ընթացքում 93 բանվորուհի [25]:

Պատերազմի տարիներին կապի առաջավոր աշխատող է դարձել համապատասխան որակավորում ձեռք բերած 383 կին, որից 145-ը հեռախոսավարուհիներ էին, 99-ը՝ հեռագրային ապարատի աշխատողներ, 11-ը՝ քաղաքային հեռախոսային ցանցի վարպետներ, 32-ը՝ ռադիո մասնագետներ, 24-ը՝ տեսակավորողներ, 32-ը՝ փոստային գործակալներ, 10-ը՝ ռադիոտեխնիկներ [26]:

Ս. Մ. Կիրովի անվան գործարանի լաբորատորիայում վարիչ **Ելենա Թերզիբաշյանը** և ցեխի վարպետները կարողացել են բարձրացնել նորեկ բանվորների որակավորումը և ապահովել բարձրորակ արտադրանքի թողարկումը:

Որակյալ արտադրանք էր տալիս Երևանի ձեթ-օձառ կոմբինատի ենթավարպետ **Բավական Ավետիսյանը**: Կարճ ժամանակամիջոցում տիրապետելով օձառի սառեցման մասնագիտությանը՝ նա մշտապես գերակատարել է արտադրական պլանները: Նոր և բարդ մասնագիտության արագ տիրապետման գործում աչքի են ընկել նաև **Մարգո Հովհաննիսյանը, Սարիամ Զատիկյանը և Փիրուզ Հովսեփյանը**, որոնք աշխատել են բովանդակային տեղամասում [27]:

Աշխատանքի հիմնալի օրինակ են ցույց տվել տրիկոտաժի գործարանի առաջավոր կադավարողներ **Զարիկ Թովմասյանը, Հայկուշ Սիմոնյանը և Վարդուշ Ավետիսյանը** [28]:

Լավ աշխատանքի օրինակներ են ցույց տվել հանրապետության շատ շրջանների ու քաղաքների արտադրական ձեռնարկություններում աշխատող կանայք:

Լյսյախով՝ Հայրենական պատերազմի օրերին կանայք կազմել են հանրապետության արդյունաբերության աշխատողների առաջատար ջոկատներից մեկը:

Հայրենական պատերազմի ամբողջ ժամանակաշրջանում արդյունաբերության մեջ աշխատող կանայք արտադրական պլանները, հատկապես ռազմական առաջադրանքները կատարել են ժամանակին՝ տալով բարձրորակ արտադրանք:

Կանայք դարձել են արտադրության առաջավորներ, նպաստել են խորհրդային տնտեսության զարգացմանը և երկրի պաշտպանունակության ամրապնդմանը: Հանրապետության արտադրական ձեռնարկություններում աշխատող բանվորուհիները, մտնելով սոցիալիստական մրցության մեջ, դրսևորել են աշխատանքային նոր եռանդ ու խանդավառություն, ցույց են տվել հայրենասիրական անօրինակ խիզախումներ:

Սոցմրցման մեջ ընդգրկված հանրապետության արտադրական ձեռնարկություններից առանձնապես աչքի են ընկել Ս. Մ. Կիրովի անվան մեքենաշինական, պահածոների, կարի, մետաքսի գործարանների, Մարտի 8-ի անվան արտելի, Լենինականի տեքստիլ և մսի կոմբինատների, Չկալովի անվան կարի, կոշիկի գործարանների, Այրումի պահածոների գործարանների կոլեկտիվները [29]:

Սոցիալիստական մրցությամբ պարտավորություններ ստանձնած յուրաքանչյուր բանվորուհի աշխատել է «այսօր ավելի շատ և ավելի բարձրորակ արտադրանք տալ, քան տվել ենք երեկ, իսկ վաղը՝ ավելի շատ, քան այսօր» նշանաբանով: Նշված իրողությունը փաստել են հանրապետության մի շարք արտադրական ձեռնարկությունների ձեռք բերած հաջողությունները: Երևանի կարի 3-րդ ֆաբրիկան, մտնելով սոցմրցման մեջ, 1943 թվականի առաջին եռամսյակում մարտիկների համար նախատեսված 580 հազար համազգեստի փոխարեն արտադրել է 697 հազար կտոր համազգեստ՝ պլանը կատարելով 122 %-ով [30], իսկ կարի առաջին ֆաբրիկան, օրինակելիորեն կատարելով ստանձնած պարտավորությունները, 1943 թվականի առաջին եռամսյակում հասել է արտադրական բարձր ցուցանիշների՝ պլանից դուրս տալով չորս գնդի անձնակազմի համար անհրաժեշտ հանդերձանք [31]:

Սոցիալիստական մրցությամբ մեջ ընդգրկված կանանց թիվը գնալով ավելացել է: Լենինյան շրջանում արտադրության պլանները դերակատարող կանանց թիվը հասել է 1500-ի:

Մեքենաշինական գործարանի առաջավոր կանայք կազմել են գործարանի բոլոր բանվորների 63.3 %-ը, կոշիկի գործարանում՝ 54.6 %-ը, Երևանի ձեթ-օձառ կոմբինատում՝ 40.1 %-ը և այլն: Սոցիալիստական մրցությունը լայնորեն ծավալվել է Երևանի պահածոների գործարանում: Գործարանի ինժեներները **Անիկ Կարապետյանը, Լյուբա Ռոզենբերգը, Վարպետներ Սաթիկ Թարջիմանյանը, Գոհար խաչատրյանը, Լիզա Բաբայանը** մշտապես ապահովել են իրենց առաջավոր դերը արտադրության մեջ՝ իրենց օրինակով խանդավառելով բանվորուհիներին [32]:

Կովկասի հերոսական պաշտպանության օրերին Երևանի պահածոների գործարանի կոլեկտիվը N գորամասի մարտիկներից ստացել է նամակ և սոցմրցման հրավեր:

Ռազմիկները գրել են, որ մտնելով նախահոկտեմբերյան մրցության մեջ՝ պարտավորվել են գերմանական զավթիչներին ջախջախելու համար չխնայել իրենց արյան վերջին կաթիլը և բանվոր-բանվորուհիներին կոչ են արել վերցնել նորանոր պարտավորություններ՝ ռազմաճակատին ավելի շատ արտադրանք տալու և բանակին օգնելու համար [33]:

Երևանի պահածոների գործարանի կոլեկտիվը պատասխան նամակում հայտնել է, որ ընդունում է ձակատայինների սոցիալիստական մրցության հրավերը և հավաստիացնում էր պլանից դուրս մի քանի հազար տոնի պահածո տալ ռազմաճակատին, կրճատել էլեկտրաէներգիայի ծախսերը, իսկ վառելանյութի խնայողությունը հասցնել 10-15 %-ի [34]:

Ցեխը, մտնելով համամիութենական սոցիալիստական մրցության մեջ, պարտավորվել է բարձրացնել աշխատանքի արտադրողականությունը, լրիվ կարողությամբ օգտագործել մեքենաներն ու հումքը: Ցեխը պատվով է կատարել ստանձնած պարտավորությունները: Նույն ցեխի բանվորուհիները **Վարդուշ Գրիգորյանը, Փիրուզ Ավետիսյանը, Աստղիկ Մախաչյանը**, հմտորեն տիրապետելով տեխնիկային, ռացիոնալ կերպով օգտագործելով ժամանակը, կատարել են երկուական արտադրական նորմա:

Արաբկիրի տեքստիլ արտելի բանվորուհիները, միանալով համաժողովրդական շարժմանը, մրցման են հրավիրել Սովետաշենի տեքստիլ արտելին՝ պարտավորվելով արտադրանքի ինքնարժեքն իջեցնել 3 %-ով, էլեկտրաէներգիան և վառելանյութը տնտեսել 10 %-ով, արտադրանքի ընդհանուր ծավալում առաջին տեսակի գործվածքների տեսակարար կշիռը հասցնել 75 %-ի: Բանվորուհիները պայքարում էին պայմանագրի բոլոր կետերը ժամկետից շուտ կատարելու համար: Սոցմրցման պայմանագիր կնքելուց հետո անհատական կցման կարգով արտելում որակավորվել է 40 ջուլհակուհի, որոնք գերակատարել են նորմաները:

Լենինականի Չկալովի անվան կարի գործարանի ստախանովական բանվորուհին **Ելենա Մկրտչյանը**, մտնելով սոցմրցման մեջ, 1942 թվականի մայիս ամսվա արտադրական նորման կատարել է 185 %-ով, իսկ հունիս ամսվանը՝ 203 %-ով [35]:

Հայրենական պատերազմի տարիներին աճել են կոմերիտական երիտասարդական ձակատային բրիգադները: Նրանց խնդիրն էր կրճատել աշխատուժը՝ առանց պակասեցնելու արտադրանքը: Այդ ձակատային բրիգադներում իրենց օրինակելի աշխատանքով աչքի են ընկել կանայք և աղջիկները: Նրանք աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման բնագավառում ձեռք բերած փորձն ու մեթոդը հաղորդել են մյուս բանվոր-բանվորուհիներին, նպաստել են պլանների գերակատարմանը՝ նշանաբան ունենալով «ոչ միայն քանակով, այլև հմտությամբ» կոչը:

Ստալինգրադի հերոսական պաշտպանության օրերին Երևանի պահածոների գործարանում ՀամԼԿԵՄ 25-ամյակի և հերոս քաղաքի պաշտպանների անվան բրիգադները, որոնց կազմը բաղկացած էր բացառապես կանանցից, համարձակ ու խելացի կազմակերպված աշխատանքի շնորհիվ պատվերները կատարել են ժամանակին:

Իսկ տրամվայի պարկում ստեղծված ճակատային բրիգադը, որի բրիգադավարն էր **Ղորա Բաբայանը**, մշտապես գերակատարել է պլանները:

Հիշատակության արժանի է Երևանի ձեթ-օձառ կոմբինատի երիտասարդական-կոմերիտական ճակատային բրիգադը, որը ղեկավարել է առաջավոր բանվորուհի, ճակատայինի կին **Թամարա Մինասյանը**: Այդ բրիգադը կիսամյա պլանը կատարել է 300 %-ով և արդարացրել իր բարձր կոչումը [36]:

Երևանի կոշիկի N 3 ֆաբրիկայում, որտեղ աշխատանքի մեքենայացման մակարդակը ցածր էր և արտադրական շատ գործընթացներ կատարվել են ձեռքով, կազմակերպվել են ճակատային բրիգադներ: Դրանցից մեկը՝ ձևողների ճակատային բրիգադը, ղեկավարել է անվանի բանվորուհի **Մարիամ Թումանյանը**, որը մինչև Հայրենական պատերազմը ապրել է Օդեսայում և պատերազմի առաջին ամիսներին ակտիվորեն մասնակցել է քաղաքի պաշտպանությանը [37]:

Հմտորեն տիրապետելով ձևելու գործին՝ Մ. Թումանյանը օրեցօր սկսել է ավելացնել արտադրանքի քանակը՝ օրական կատարելով մի քանի արտադրական նորմա: Աշխատանքային ժամանակը արդյունավետ օգտագործելու և կատարելագործված մեթոդների շնորհիվ նրա գլխավորած բրիգադը հասել է արտադրական նոր վերելքի և հումքի խնայողության:

Հայլելկտրագործարանի երիտասարդական ճակատային բրիգադների 12 երիտասարդ բանվորուհիներ աշխատանքային լավագույն ցուցանիշների համար 1944 թվականին ՀամԼԿԵՄ 25-րդ տարեդարձի առթիվ պարգևատրվել են ԽՍՀՄ Պերագույն խորհրդի պատվոգրերով, իսկ Լենինյան շրջանի արտադրական ձեռնարկություններից 9 առաջավորներ՝ ՀամԼԿԵՄ կենտկոմի պատվոգրերով: Նրանց թվում էին **Մարֆա Բոնդորը** (մակարոնի ֆաբրիկայից), **Անիկ Հովսեփյանը** (ձեթ-օձառ կամբինատից), Իսկուհի Թերզյանը (ավտոմեքանադրոգման գործարանից), **Արսիկ Թորոսյանը** (ցելի ասպարատավար և նույն ցելի ԼԿԵՄ կազմակերպության քարտուղար) [38]:

Կուսակցության XVIII համագումարի անվան Լենինականի մանարան գործարանի Կոստանենկոյի և Մինասյանի բրիգադները ԼԿԵՄ կենտկոմի և ԽՍՀՄ տեքստիլ արդյունաբերության ժողկոմատի կողմից արժանացել են ճակատային բրիգադի կոչման: Կոստանենկոյի բրիգադում 1944 թվականին երրորդ եռամսյակի սկզբում աշխատել է 6, իսկ եռամսյակի վերջում՝ 5 բանվորուհի: Բրիգադի յուրաքանչյուր անդամ սպասարկել է նորմայից զգալի չափով ավելի իլիկ:

Ղափանի առաջավոր հանքագործների շարքերում արժանի տեղ է գրավել **Սրբուհի Հայրապետյանը**: Նա գլխավորել է կանանց առաջին բրիգադը: 1943 թվականին բրիգադի անդամները պլանից դուրս հայրենիքին տվել են հարյուրավոր տոննա հանքաքար: Աչքի ընկած բրիգադի կազմում **Լամգար Ազատյանը**, **Զմրուխտ Գրիգորյանը** և **Թամարա Ռսկանյանը** ամեն օր կատարել են մեկ ու կես նորմա» [39]:

Այսպիսով՝ կոմերիտական երիտասարդական ճակատային բրիգադները, ծնունդ առնելով և զարգանալով պատերազմի տարիներին, խոշոր դեր են կատարել ժողովրդական տնտեսության զարգացման գործում: Այդ շարժումը մոբիլիզացրեց երիտասարդներին, արտադրության մեջ աշխատող բոլոր կոմերիտականներին՝ արտադրանքի թողարկումն ավելացնելու, աշխատանքային բարձր կարգապահության, արտադրանքի որակը բարձրացնելու համար:

Կոմերիտական երիտասարդական ճակատային բրիգադների հերոսական աշխատանքը լիցքավորել է նաև ճակատայիններին: Ռազմաճակատում ծեռք բերված յուրաքանչյուր հաջողություն իր հերթին ոգեշնչել է թիկունքի հայրենասերներին:

Ինչպես բոլոր հանրապետություններում, այնպես էլ Հայաստանում երկուհարյուր երեքհարյուրականների շարժումը լայն տարածում է գտել արդյունաբերության բոլոր ճյուղերում:

Երևանի Կիրովի անվան, ավտոդողերի, կոշիկի N 1, ծխախոտի, կարամելի գործարանների և Լենինականի, Կիրովականի, Ալավերդու, Ղափանի արտադրական ձեռնարկություններում աշխատող կանանց մեջ լայն ծավալ է ընդունել այդ շարժումը: Առաջ է եկել նույնիսկ հազարակայինների շարժում [40]: Համաժողովրդական այդ շարժման մեջ իրենց օրինակելի աշխատանքով արժանի տեղ են գրավել Հայաստանի կանայք և աղջիկները:

Երևանի Զերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանի երկրորդ ցեխը ամսվա պլանները պարբերաբար կատարել է 150-200 %-ով: Այդ ցեխում աշխատող կոմերիտուհի, երկուհարյուրակային **Մարիամ Առաքելյանը** երկու օր դուրս չի եկել գործարանից, մինչև չի ավարտել առաջադրանքի կատարումը: Գործարանի N 1-3 ցեխի առաջավոր բանվորուհիներ **Մարիա Ռիբակինը**, **Ասյա Մկրտչյանը**, **Վարսիկ Մարությանը**, **Սեբաստիա Խաչատրյանը** մշտապես գերակատարել են պլանները [41]:

Մայրաքաղաքի ծխախոտի գործարանում երկուհարյուրակայիններ դարձան **Ադալնի Միքայելյանը** և **Հռիփսիմե Մարգարյանը**: Հետևելով նրանց՝ գործարանի բոլոր բանվորուհիները գերակատարել են իրենց առաջադրանքները: Գործարանի երկուհարյուրական բանվորուհիներ **Մանյա Ասոյանը**, **Համիկ Հովհաննիսյանը**, **Թամարա Սարգսյանը** ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության կողմից պարգևատրվել են մեդալներով[42]:

Երևանի պահածոների գործարանում իրենց առաջադրանքները պարբերաբար գերակատարել են **Աստղիկ Սիմոնյանը**, **Արմիկ Առաքելյանը**, **Վարդուշ Հարությունյանը**, **Ասլի Կարապետյանը**, **Մարյանուշ Պողոսյանը**, **Նվարդ Թադևոսյանը**, **Մարիամ Ամիրխանյանը**, **Արուսյակ Մարութանյանը**, **Բավական Ղարիբյանը**, **Հայկուշ Բարսեղյանը** և ուրիշներ [43]:

Պլանները 200-300 %-ով կատարելը դարձավ առաջավոր բանվորուհիների նշանաբանը: Այդ շարժման մասնակիցների շարքերը գնալով խտանում էին: Թեթև արդյունաբերության ձեռնարկություններում աշխատող բանվորուհիներ **Զարիկ Կարապետյանը**, **Գոհար Հակոբյանը**, հասնելով արտադրական լավագույն ցուցանիշների, դարձան երեքհարյուրակայիններ: Այդ շարժումը լայն արձագանք գտավ նաև հանրապետության այլ գործարաններում:

Պլանները սիստեմատիկաբար գերակատարելու համար Երևանի պահածոների գործարանի լավագույն բանվորուհիներից 15-ը պարգևատրվել են «Աշխատանքային գերազանցության համար» մեդալով: Կոմերիտական կազմակերպությունը երկու անգամ արժանացել է Հայաստանի ԼԿԵՄ կենտկոմի փոխանցիկ դրոշին և մեկ անգամ՝ ԽՍՀՄ ժողովրդական կոմիսարի խորհրդային և ՀԱՄԿԽ-ի փոխանցիկ դրոշին[44]:

Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերական ձեռնարկություններում բազմադազգահայինների շարժման մեջ աչքի են ընկել առաջավոր շատ բանվորուհիներ: Հանրապետության տեքստիլ արդյունաբերության կենտրոն Լենինականի տեքստիլ կոմբինատի հարյուրավոր առաջավոր բանվորուհիներ, ակտիվորեն մասնակցելով այդ շարժմանը, դարձել են նրա դրոշակիրները:

Տեքստիլ կոմբինատի ենթավարպետ **Ա. Ղազարյանը**, որը նախկինում սպասարկել է 104 դազգահ, արձագանքելով բազմադազգահայինների հայրենասիրական շարժմանը, սկսել է սպասարկել 208 դազգահ: Իսկ բազմադազգահային **Պոլինա Կլավկինայի** սպասարկած դազգահների թիվը հասել է 240-ի[45]:

Լենինականի գործվածքային ֆաբրիկայում 24 դազգահ է դեկավարել **Քնարիկ Մանուկյանը**: Պետական առաջադրանքները օրինակելիորեն կատարելու և Կարմիր բանակի մարտիկներին հանդերձավորելու գործում ցույց տված առաջադիմության համար պարգևատրվել է «Աշխատանքային կարմիր դրոշի» շքանշանով: **Սուսաննա Արշակյանը** մշակել է մեքենաները ստուգելու իր մեթոդը: Նա ավելորդ անցում չի կատարել, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ որևէ մեքենայի վրա արգելակույտ է առաջացել:

Նա միշտ պլանը կատարել է 160-180 %-ով՝ պլանից դուրս տալով 500-600 կիլոգրամ կաժ, որից կարելի էր պատրաստել մի քանի հարյուր զույգ սպիտակեղեն, ոտքի փաթաթան, մարյա, սրբիչ: Ս. Արշակյանի հաջողությունների բարձր գնահատականը նշանակվել է «Աշխատանքային արիության համար» մեդալով [46]:

Լենինականի տրիկոտաժի ֆաբրիկայի անվանի բանվորուհի, «Աշխատանքային կարմիր դրոշի» շքանշանով և «Աշխատանքային արիության համար» մեդալով պարգևատրված **Արմիկ Զարյանը** միաժամանակ ղեկավարել է գուլպա գործող 5 մեքենա:

Գործվածքային ֆաբրիկայում աշխատանքային հերոսության լավագույն օրինակներ են տվել բանվորուհիներ **Սոնյա Շախույանը, Շուշիկ Մկրտչյանը, Վարդուշ Մալխասյանը, Խոսրիկ Բաղդասարյանը**, որոնք պլանով նախատեսված 88-ի փոխարեն կատարել են 110 գործողություն: Բարձր գնահատելով Հայաստանի տեքստիլագործների անձնվեր աշխատանքը՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը 1944 թվականին 38 բանվորների պարգևատրել է շքանշաններով ու մեդալներով (մեկ բանվորուհի պարգևատրվել է «Աշխատանքային կարմիր դրոշի», 5-ը՝ «Պատվո նշան» շքանշանով, 4-ը՝ «Աշխատանքային արիության համար», 9-ը՝ «Աշխատանքային գերազանցության համար» մեդալներով) [47]:

Պետական առաջադրանքներն օրինակելիորեն կատարելու համար միայն տեքստիլ կոմբինատի բանվոր-բանվորուհիներից շուրջ 1500 մարդ պարգևատրվել են «Աշխատանքային արիության», «Կուլկասի պաշտպանության» և «Հաղթանակի համար» մեդալներով:

Բազմադազգահայինների շարժման շնորհիվ բարձրացավ Հայաստանի բանվոր դասակարգի, մասնավորապես տեքստիլագործների տեխնիկական մակարդակը:

Պատերազմի ժամանակաշրջանում սպառազինությունը, ռազմական հանդերձանքն ու պարենամթերքը ժամանակին ռազմաձակատ հասցնելը, այսինքն՝ տրանսպորտի աշխատանքը, առաջնակարգ նշանակություն են ստացել:

Երկաթուղային տրանսպորտի տղամարդ աշխատողներից շատերը մեկնել են ռազմաձակատ: Նրանց փոխարինելու են եկել կանայք: Դասընթացների միջոցով հարյուրավոր կանայք դարձել են մեքենավարներ, մեքենավարի օգնականներ, փականագործներ, խառատներ, կայարանի հերթապահներ, կցորդներ, հեռագրիչներ և այլ մասնագետներ, որոնք տղամարդկանց հետ համահավասար աշխատել են հայրենիքի և ռազմաձակատի համար: 1944 թվականին Հայաստանում երկաթուղային կին կադրերի թիվը անցել է 1000-ից [48]:

**Վարդանուշ Կիրակոսյանը, Պայծառ Սարգսյանը, Լենա Մարտիրոսյանը, Մանիկ Կարապետյանը** մինչև պատերազմը չեն ունեցել տեխնիկական պատրաստություն: Նրանք դեպի ունենում են սովորել փականագործի մասնագիտությունը: Փականագործ **Հայաստան Բաղդասարյանը** օրվա առաջադրանքը կատարել է 300-400 %-ով:

Հայրենական պատերազմի դժվարին օրերին Լենինականի կայարանում աշխատանքի ընդունված **Ազգուշ Զատիկյանը** ժամանակին ապահովել է գնացքների բարձման-բեռնթափման գործը, ինչպես նաև գնացքների ընդունումն ու ուղեկցումը: Լավագույն կերպով է աշխատել Դալթախչի կայարանի հերթապահ **Թամարա Պողոսյանը**: Ռազմական ժամանակի ձևով աշխատելու հիմնալի օրինակ են ցույց տվել Համամյու (Սպիտակ) կայարանի սլաքավար **Օֆելյա Եղիազարյանը**, 16-րդ ուղեմասի գծի պահակներ **Աննա Խաչատրյանը և Սուսաննա Ղազարյանը** [49]:

Հիշատակության արժանի է հեռախոսային ու հեռագրային կապի ցանցում աշխատող հայրենասեր հայուհիների գործունեությունը: Կին կապավորները գիշեր-ցերեկ քրտնաջան աշխատել են՝ նշանաբան ունենալով՝ որքան կարելի է ավելի արդյունավետ կատարել առաջադրանքները, ժամանակին տեղ հասցնել նամակները ռազմաձակատից թիկունք և թիկունքից ռազմաձակատ:

Պատերազմի դժվարին օրերին լավ էր աշխատում Լենինականի հանգուցային կապի 8-րդ ուղեմասի կոլեկտիվը: Պատվով կատարելով համամիութենական սոցիալիստական մրցությամբ ստանձնած պարտավորությունները՝ այդ կոլեկտիվը շահել է առաջին տեղը և արժանացել Անդրկովկասյան երկաթուղու ճանապարհների վարչության փոխանցիկ կարմիր դրոշին:

Իրենց լավ աշխատանքով առանձնապես աչքի են ընկել **Ռոզա Պետրոսյանը**, կապի ուղեմասի հրահանգչուհի **Օֆելյա Փիլյանը**, **Նվարդ Բաղդասարյանը**, որոնք պլանները կատարել են 200 %-ով [50]:

Պատերազմի ծանր օրերին կանանց ակտիվ մասնակցությամբ ստեղծվեցին նոր սարքավորումներ, կատարելագործվեցին շատ մեքենաներ, դրսից բերվող շատ նյութեր փոխարինվեցին տեղականով: Այդ բոլորը նպաստել են պլանների հաջող կատարմանը:

Այսպիսով՝ Հայրենական պատերազմի սկզբից մինչև նրա հաղթական ավարտը Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերությունում աշխատող կանայք՝ որպես նվիրյալ հայրենասերներ, իրենց անդուլ աշխատանքով անգնահատելի ծառայություն են մատուցել և պատվով կատարել հայրենիքի հանդեպ իրենց սրբազան պարտքը:

### ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. **Հարությունյան Ա.**, Երևանը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, Երևան, 1958, էջ 66-67:
2. **Մարտիրոսյան Լ.**, Սովետական Հայաստանի կանայք հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941-1945 թթ.), Երևան, 1968, էջ 23:
3. Տե՛ս նույն տեղում:
4. ՀԱԱ, ֆ. 9, գ. 1, թ. 12-12ա:
5. **Հարությունյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 68:
6. ՀԱԱ, ֆ. 275, գ. 15, թ. 13:
7. «Սովետական Հայաստան», 21 ապրիլի, Երևան, 1943:
8. **Մինասյան Է.**, Հայ հերոսուհի կանայք, Երևան, 2016, էջ 440:
9. Տե՛ս նույն տեղում:
10. **Մինասյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 441:
11. «Սովետական Հայաստան», 26 հունիսի, Երևան, 1941:
12. «Սովետական Հայաստան», 10 սեպտեմբերի, Երևան, 1941:
13. **Մինասյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 444:
14. Տե՛ս նույն տեղում:
15. Տե՛ս նույն տեղում:
16. **Մարտիրոսյան Լ.**, նշվ. աշխ., էջ 34:
17. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33:
18. **Հարությունյան Գ.**, Հաշվետու զեկուցում Հայաստանի Կ(Բ)Պ XIV համագումարում Հ(Բ)Պ կենտրոնական կոմիտեի աշխատանքի մասին, Երևան, 1948, էջ 19:
19. ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 32, գ. 25, թ. 90:
20. Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 163. 8. 15, գ. 229, թ. 76, 86, 88:
21. Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 40/113, ց. 9, գ. 354, թ. 39:
22. **Հարությունյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 13:
23. ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 32, դ. 1153, թ. 21:
24. Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 32, գ. 1153, թ. 370:
25. ՀԱԱ, ֆ. 1, գ. 370, թ. 4:

26. Մարտիրոսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 38:
27. Տե՛ս նույն տեղում:
28. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 39:
29. Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 448:
30. ՀԱԱ, ֆ. 40/113, ց. 9, գ. 234, թ. 14:
31. Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 32, գ. 1181, թ. 58:
32. Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 449:
33. ՀԱԱ, ֆ. 240, գ. 169, թ. 4:
34. ՀԱԱ, ֆ. 240, գ. 169, թ. 4:
35. Մարտիրոսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 43:
36. Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 451:
37. Տե՛ս նույն տեղում:
38. ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 32, գ. 1181, թ. 58:
39. Գրիգորյան Ա., Հայաստանի բանվոր դասակարգը 40 տարում, Երևան, 1960, էջ 176-177:
40. Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 453:
41. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 454:
42. Տե՛ս նույն տեղում:
43. Տե՛ս նույն տեղում:
44. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 455:
45. Տե՛ս նույն տեղում:
46. Տե՛ս նույն տեղում:
47. «Коммунист», 15 февраля, Баку, 1944.
48. ՀԱԱ, ֆ. 163, ց. 15, գ. 252, թ. 60:
49. Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 457:
50. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 458:

#### ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

Հայ աշխատավորուհիների գործունեությունը թիկունքում Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941-1945 թթ.)  
Էդիկ Մինասյան

Հայրենական մեծ պատերազմը ստիպեց թիկունքի աշխատանքը վերակառուցել ռազմաճակատի պահանջներին համապատասխան: Ռազմաճակատի կարիքները հոգալու համար թիկունքում տղամարդկանց փոխարինած կանայք ու երեխաները աշխատում էին օրնիբուն: Այդ պայմաններում ռազմաճակատն ու թիկունքը միավորվեցին որպես միասնական անխորտակելի ուժ: Հայ կանանցից ու աղջիկներից շատերը ոչ միայն համալրեցին խորհրդային բանակի շարքերը՝ մարտնչելով թշնամու դեմ տարբեր ռազմաճակատներում, այլև թիկունքում՝ արդյունաբերական ձեռնարկություններում, տրանսպորտում, կոլտնտեսային դաշտերում, լուսավորության, առողջապահության ու մշակույթի բնագավառներում փոխարինեցին տղամարդկանց և աշխատանքային սխրագործություններով իրենց լուծման ներդրեցին մեծ հաղթանակի գործում:

РЕЗЮМЕ

Деятельность армянских тружениц в тылу в годы Великой Отечественной войны  
(1941-1945 гг.)

Эдик Минасян

**Ключевые слова:** армянские женщины, девушки, промышленное предприятие, оборонный фонд, колхозные поля, тыл, теплая одежда, белье, посылка, экономка, фабрика, мастер.

Великая Отечественная война вынудила реконструировать работу тыла в соответствии с требованиями фронта. Женщины и дети, заменившие мужчин в тылу для удовлетворения потребностей фронта, работали днем и ночью. В этих условиях фронт и тылы объединились, став единой несокрушимой силой. Многие из армянских женщин и девушек не только пополнили ряды Советской Армии, сражаясь с врагом на различных фронтах, но своими трудовыми подвигами в тылу внесли неоценимый вклад в Великую Победу, заменив мужчин на промышленных предприятиях и колхозных полях, в сфере транспорта, просвещения, здравоохранения и культуры.

SUMMARY

Activities of Armenian Women-Workers in the Rear During the Great Patriotic War (1941-1945)

Edik Minasyan

**Keywords:** Armenian women, girls, industrial enterprise, defense Fund, collective farm fields, rear, warm clothing, linen, parcel, housekeeper, factory, master.

The great Patriotic war forced to reconstruct the work of the rear in accordance with the requirements of the front. Women and children who replaced men in the rear to meet the needs of the front worked day and night. In these conditions, the front and rear united, becoming a single indestructible force. Many of the Armenian women and girls not only joined the ranks of the Soviet army, fighting the enemy on various fronts, but their labor exploits in the rear made an invaluable contribution to the Great Victory, replacing men in industrial enterprises and collective farm fields, in the field of transport, education, health and culture.